

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 1981

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ
ΕΠΙ ΤΗ, 1600στῆ ΕΠΕΤΕΙΩ, ΑΥΤΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

I

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, κατόπιν ἐκφρασθείσης ἐπιθυμίας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συνέρχεται σήμερον εἰς ἕκτακτον συνεδρίαν, ἵνα συνεορτάσῃ μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας τὴν 1600στὴν ἐπέτειον τῆς δευτέρας ἁγίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἣ ὁποία συνήλθεν ἀπὸ τοῦ μηνὸς Μαΐου μέχρι τοῦ τέλους Ἰουλίου τοῦ ἔτους 381 ἐν Κωνσταντινουπόλει, προσκλήσει τοῦ Βυζαντινοῦ Ἀυτοκράτορος Μεγάλου Θεοδοσίου. Οὗτος (τοὺς τῆς οἰκείας ἡγεμονίας ἐπισκόπους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δραμεῖν παρηγγύησε) δι' αὐτοκρατορικοῦ (γράφματος τῆς εὐσεβείας), πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ἀναφθέντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κρίσιμων θεολογικῶν καὶ διοικητικῶν προβλημάτων¹. Τὴν διευθέτησιν τούτων εἰς μάτην εἶχον ἐπιδιώξει οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες Ἀθανάσιος, Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλοι, καὶ διὰ τοῦτο «μηδὲν ὁ βασιλεὺς ὑπερθέμενος, Σύνοδον ἐπισκόπων τῆς αὐτοῦ πίστεως συγκαλεῖ, ἐπὶ τῷ κρατῶναι τὴν ἐν Νικαίᾳ πίστιν καὶ χειροτονῆσαι τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐπίσκοπον» ἐλπίσας δὲ δύνασθαι

---

1. Θεοδωρήτοβ, Ἐκκλησ. Ἱστορ. 5,6,205. ΡG 82, 1208.

καὶ τοὺς ἀπὸ Μακεδονίου ἐνῶσαι τοῖς ἑαυτοῦ, καὶ τοὺς ἐκείνης αἰρέσεως προεστῶτας ἐκάλεσεν»².

Ἡ οὕτω συγκροτηθεῖσα Σύνοδος εἶναι ἢ μετὰ τὴν πρώτην ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν δευτέρα Οἰκουμενικὴ, ἥτις ὅμως, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν καταφαίνεται, συνεκλήθη κυρίως ὡς γενικὴ Σύνοδος μόνον τοῦ ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἀλλ' ἀνεγνωρίσθη μετὰ ἐν ἔτος ὡς δευτέρα οἰκουμενικὴ ὑπὸ ἐπισκοπικῆς συνελεύσεως τῷ 382 συνελθούσης ἐν Κωνσταντινουπόλει³, βραδύτερον δὲ καὶ ὑπὸ τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῷ 451, ὡς καὶ ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικῶς ὑπὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως, ὡς ἀθροιστικῶς ἐκφράσασα τὴν αὐτοσυνειδησίαν ὅλης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποκαταστήσασα τὴν ἐνότητά τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ τὴν κανονικὴν τάξιν ἐν αὐτῇ. Ἡ ταχεῖα καὶ καθολικὴ ἀναγνώρισις τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Συνόδου ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι αἱ συνοδικαὶ ἀποφάσεις προπαρασκευάσθησαν καὶ ἀκολούθως ἐμελετήθησαν εἰς βάθος καὶ ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τοπικῶν Συνόδων καὶ μεγάλων Πατέρων, οἱ οἱ Καππαδόκαι, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Ἐπιφάνιος, ὁ Μεδιολάνων Ἀμβρόσιος, ὁ Ῥώμης Δάμασος καὶ ἄλλοι, καὶ γενικῶς ὑπὸ τῆς λεγομένης συνοδικῆς κοινότητος καὶ συνειδήσεως τῆς ὅλης ἡνωμένης τότε Ἐκκλησίας, βιωθεῖσαι ὑπὸ τῶν πιστῶν πρὸ καὶ μετὰ τὴν Σύνοdon. Συντελεστικὴ εἰς τοῦτο ἦτο καὶ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα ὑπὸ τῆς Συνόδου συνδιαλλακτικὴ οἰκονομία καὶ μέθοδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἀπεφύχθησαν ὄροι καὶ ἐκφράσεις, δυνάμενοι νὰ προκαλέσωσι σκανδαλισμὸν καὶ ἀντίδρασιν παρασυρθέντων προσκαίρως εἰς τὰς αἰρέσεις πιστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς π.χ. οἱ ὄροι «Θεός», «ὁμοούσιον» κ.λπ. διὰ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, μολοντί ἢ περὶ αὐτοῦ διδασκαλία διετυπώθη ὀρθοδόξως ἐν τῷ Συμβόλῳ, ἐπὶ βάσεως κυρίως λατρευτικῆς καὶ δοξολογικῆς, ὡς ὠμολόγουν καὶ ἐδίδασκον καὶ ἔγραφον οἱ ἔγκριτοι φορεῖς καὶ ἐρμηνεύται τοῦ πνεύματος τῆς Συνόδου ἐκείνης πρὸ, κατὰ καὶ μετ' αὐτήν⁴.

2. Σωκράτους, Ἐκκλησ. Ἱστορ. 5,8. PG 67, 576. Σημειωτέον ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μ. Θεοδοσίος παρέστη εἰς τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίασιν τῆς Συνόδου, τιμῆσας ἰδιαζόντως τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας, εἶτα δὲ «φιλοφρονησάμενος καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας, βουλευσασθαι περὶ τῶν προκειμένων ὡς πατέρας ἠξίωσεν» (Θεοδωρήτου, αὐτόθι).

3. Θεοδωρήτου, αὐτόθι, στ. 1217. Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὄρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1960, τ. Ι², σ. 127.

4. Τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου μετέσχον 150 ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι, οὐδενὸς προσελθόντος ἐκ τῆς Δύσεως, οἵτινες (ἦσαν ἄνδρες ἀξιάγαστοι καὶ ζήλου θείου καὶ σοφίας ἀνάπλεοι· Ἐλλάδιος μὲν ὁ τῆς τοῦ Μ. Βασιλείου προεδρίας διάδοχος, Γρηγόριος δὲ καὶ Πέτρος οἱ τοὺς αὐτοὺς Βασιλεῖω πατέρας ἀυχήσαντες, Ἀμφιλόχιος δὲ Λυκαόνων ἡγέτης καὶ Πισιδῶν Ὀπτιμος καὶ Κιλικῶν Διόδωρος· παρῆν δὲ καὶ Πελάγιος ὁ Λαοδικεῖας καὶ Εὐλόγιος ὁ Ἐδέσσης καὶ Ἀκάκιος καὶ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δῆλον, ὅτι ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀπέκτησε μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν Χριστιανισμόν, πρὸ πάντων διότι συνεπλήρωσε τὸ ἱερὸν Σύμβολον τῆς πίστεως, δογματίσασα ἰδίως τὴν Πνευματολογίαὶν τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἄλλα ἄρθρα τῆς πίστεως, καὶ οὕτως ἀπετέλεσεν ὁρόσημον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ σταθμὸν μέγαν ἰδίως ἐν τῷ δογματικῷ καθορισμῷ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὅθεν ἐδλόγως ὁ ἑορτασμός τῆς 1600στῆς ἐπετείου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατὰ τὸ τρέχον ἔτος προσέλαβε διαστάσεις καὶ χαρακτῆρα πανορθόδοξον καὶ κατ' ἐπέκτασιν παγγρηγοριανόν, ἀφοῦ καὶ ἡ Ῥω-

Ἰσίδωρος ὁ ἡμέτερος καὶ Κύριλλος ὁ τῶν Ἱεροσολύμων καὶ Γελάσιος ὁ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης λόγῳ καὶ βίῳ κοσμούμενος, καὶ ἕτεροι πλεῖστοι τῆς ἀρετῆς ἀθληταί» (αὐτόθι, PG 82, 1210), οἳ καὶ ὁ Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας, οἱ δύο Γρηγόριοι Ναζιανζηνὸς καὶ Νύσσης, ὁ Ἀ(σ)χόλιος Θεσσαλονίκης κ.λπ. Πρόεδροι δὲ τῆς Συνόδου διετέλεσαν ὁ Ἀντιοχείας Μελέτιος, ἔπειτα ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς καὶ τέλος ὁ ἐν τῷ μεταξὺ ἐκλεγείς Κωνσταντινουπόλεως Νεκτάριος. Τοῦτο ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι διαρκούσης τῆς Συνόδου ἀπέθανεν ὁ πρόεδρος αὐτῆς Μελέτιος Ἀντιοχείας, ἐξελέγη δὲ ὑπὸ τῆς Συνόδου ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς (Βίος ἁγίου Γρηγορίου, PG 35, 296), ἀναλαβὼν ἅμα καὶ τὴν προεδρίαν τῆς Συνόδου, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὅμως, ὡς καὶ ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, παρητήθη οἰκειοθελῶς. (Βλ. γενικῶς Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα. . . τ. 1^ο, σ. 125 ἐξ., τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησιολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀθήναι 1960, σ. 30 - 31, 38). Περὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Θεολόγου γράφει ὁ Διονύσιος ἐκ Φορνᾶ, (Ἐρμηνεία τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πειτρούπολις 1909, σ. 171-172), ὅτι «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ἔγραψε τὸ «Πιστεύω» ἀπὸ τοῦ «καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον» ἕως τέλους». Διὰ τοῦτο ἀπεικονίζεται οὗτος ἐν τῇ Βυζαντινῇ τέχνῃ κατέχων κεντρικὴν τιμητικὴν θέσιν ἐν τῇ Συνόδῳ. (Βλ. I. M. Χατζηφώτη, Ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος στὴ Βυζαντινῇ Εἰκονογραφίᾳ, ἄρθρον εἰς Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν» 112/1.6.1981, σ. 5). Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Συνόδου ἐγράφαμεν ἀλλαχοῦ, ὅτι «ἡ οἰκουμενικότης Συνόδου τινὸς δὲν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δεδομένη, ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ συγκαλοῦντος ἢ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συγκροτούντων αὐτὴν ἐπισκόπων κ.τ.τ., ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀβιάστου ἀναγνώρισεως αὐτῆς ὡς οἰκουμενικῆς ὑπὸ πασῶν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς ἐνεργεῖ ὁ αὐτὸς Χριστὸς διὰ τοῦ Πνεύματός του, ὡς καὶ τῆς ἀποδοχῆς ὑπ' ὀλοκλήρου τοῦ ἐκ τῶν κληρικῶν καὶ τῶν λαϊκῶν ἀποτελουμένου ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς, ὡς προερχομένων ἐκ τοῦ ἐπιστατοῦντος Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκφραζουσῶν τὴν κοινὴν πίστιν καὶ συνείδησιν, ὡς καὶ τὴν λειτουργικὴν καὶ μυστικὴν ἐμπειρίαν καὶ ζωὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ δωρεὰ τοῦ ἀλαθῆτος χορηγεῖται τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ ἐνότῃ καὶ ὀλότῃ αὐτῆς. Ἐξαρτᾶται δὲ πρὸ πάντων ἡ ἀναγνώρισις ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀληθείας τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, τῶν ληφθεισῶν ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δι' ὃ καὶ ὡς ἀλαθῆτων πιστευομένων». (Ἰω. Καρμίρη, Ἐκκλησιαστικαὶ εἰσηγήσεις πρὸς τὴν Μικτὴν Θεολογικὴν Ἐπιτροπὴν ἐπὶ τοῦ διαλόγου μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Παλαιοκαθολικῶν. Ἐν τῇ σειρᾷ: Ὁρθοδοξία καὶ Παλαιοκαθολικισμός, τ. VI, Ἀθήναι 1974, σ. 66).

μαιοκαθολική και ἄλλαι Ἐκκλησίαι συνορτάζουσι μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων τὴν ἐπέτειον ταύτην⁵.

Εἰδικιώτερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τὸ σύνθημα τοῦ ἑορτασμοῦ τούτου ἔδωκεν ἡ ΑΘΠ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Δημήτριος ὁ Α΄, ὅστις διὰ τοῦ «μηνύματος» αὐτοῦ ἐπὶ τοῖς Χριστουγέννοις τοῦ 1980 ἀνεκήρυξε τὸ τρέχον ἔτος 1981 ὡς ἔτος τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἐκάλεσε πάντας τοὺς Ὁρθοδόξους εἰς ἑορτασμὸν τοῦ μεγάλου τούτου ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος καὶ εἰς προσευχὴν. Οὕτως ἐν τῷ μηνύματι τούτῳ ἔγραφεν : «Κατὰ τὸ ἐπερχόμενον ἔτος 1981 ἡ ὅλη ἀδιαίρετος Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καλεῖται ἵνα ἑορτάσῃ τὴν χιλιοστὴν ἑξακοσιοστὴν ἐπέτειον τῆς δευτέρας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας καὶ μεγάλης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία... δίδει εἰς τὴν διηρημένην Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν τὴν μεγάλην εὐκαιρίαν καὶ τὸ μέγα προνόμιον νὰ κηρύξῃ ἐκ νέου ἀδιαίρετος τὸ «Πιστεύω» τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦτο διευτυπώθη ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, μάλιστα δὲ νὰ τὸ κηρύξῃ ἐν κοινῇ ὁμολογίᾳ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο». Καὶ ἐπιλέγει ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, ὅτι «ὡς ταπεινὸς ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ἐν τῇ ὁποίᾳ συνήλθεν ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, καὶ ὡς διάδοχος Νεκταρίου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, κηρύττομεν τὸ ἔτος 1981 ὡς ἔτος τῆς δευτέρας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας καὶ μεγάλης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, καὶ παρακαλοῦμεν πάντας εἰς κοινὴν δοξολογίαν τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἰς κοινὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ ἀδιαίρετον τοῦτο μυστήριον τῆς θεότητος καὶ εἰς τὸ μυστήριον τῆς ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας καὶ πίστεως, εἰς προσευχὴν καὶ ἐπίκλησιν, ὅπως τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον φωτίσῃ, ὀδηγήσῃ καὶ ἐνεργήσῃ τὰ πάντα εἰς τὸν κόσμον μας πρὸς σωτηρίαν»⁶. Καὶ ἐν τῇ Πατριαρχικῇ «Ἀποδείξει ἐπὶ τῷ Πάσχα» ἐπανέλαβεν ἀπευθυνόμενος «παντὶ τῷ πληρώματι τῆς Ἐκκλησίας», ὅτι «ἡ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, εὐσεβῶς μνηνησκομένη τοῦ πρὸ χιλίων ἑξακοσίων ἀκριβῶς χρόνων ἱστορικοῦ καὶ σπουδαίου διὰ τὴν ὅλην Ἐκκλη-

5. Π.χ. ὁ Πάπας Ῥώμης Ἰωάννης - Παῦλος II ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1600στῆς ἐπετείου τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐξέδωκεν εἰδικὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολήν «*Concilio Constantinopolitano I*», δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ «*Osservatore Romano*» τῆς 7.4.1981, σ. 5-7: «*Lettre à l'Episcopat de l'Eglise Catholique pour le 1600ème anniversaire du 1er Concile de Constantinople et le 1550ème anniversaire du Concile d'Ephèse*». Καὶ πράγματι, ὡς ἀνηγγέληθῃ ἐπισήμως, συνεόρτασαν ταυτοχρόνως καὶ ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα Ῥώμη τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν (7 Ἰουνίου 1981) τὴν 1600στὴν ἐπέτειον τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ πανηγυρικῶν θείων λειτουργιῶν, συμμετεχόντων ἐπισήμων ἀντιπροσώπων ἐκατέρωθεν. Τὰ κατὰ τοὺς ἑορτασμοὺς τούτους βλ. εἰς «Ἐπίσκεψιν» 12 (1981) ἀριθ. 254 καὶ 255.

6. «Ἐκκλησία» 58 (1981) 7-8.

σίαν γεγονότος τῆς συγκλήσεως ἐν τῇ πόλει ἡμῶν ταύτῃ τῆς ἀγίας Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἡ ὁποία ἐξέθηκε σαφέστερον καὶ συνεπλήρωσε διὰ τῶν περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῶν ἐφεξῆς ἄρθρων τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ παρέδωκεν ἡμῖν ἀσφαλῆ καὶ βεβαίαν τὴν πίστιν, ὥρισε διὰ τὸν προσεχῆ Ἰούνιον μῆνα τὴν ἰδιαιτέραν ἔξαρσιν καὶ τὸν πανηγυρισμὸν τῆς ἐπετείου ταύτης»⁷.

Ὁ πανηγυρικός οὗτος ἑορτασμὸς ἀπεφασίσθη νὰ προσλάβῃ διορθόδοξον καὶ διαχριστιανικὸν χαρακτῆρα ἀπὸ 5 μέχρις 7 Ἰουνίου ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ διορθόδοξον θείας λειτουργίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκλήθησαν καὶ παρέστησαν ἀντιπρόσωποι τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν, μεθ' ὧν διεξάγεται διάλογος, ἐκφραζομένης οὕτω τῆς ὁμοθύμου ἀναγνωρίσεως τοῦ ἔργου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐκ μέρους τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἀμφοτέρων διακρατουσῶν καὶ ἀπαγγελλουσῶν ἐν τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ τὸ Σύμβολον τῆς Συνόδου ταύτης. Ὁμοίως προσεκλήθησαν καὶ παρέστησαν καὶ Μητροπολίται τοῦ Θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ἑδρας τῶν ὁποίων θὰ τελεσθῶσιν ὁμοίως καὶ τοπικοὶ ἑορτασμοί, ἐπὶ πλέον δὲ θὰ λάβωσι χώραν καὶ εἰδικὰ θεολογικὰ συνέδρια καὶ σεμινάρια εἰς τὴν Σχολὴν Χάλκης καὶ εἰς τὰ Πατριαρχικὰ Κέντρα Βλατάδων Θεσσαλονίκης καὶ Chambésy Ἑλβετίας⁸ καὶ ἀλλαχοῦ, προσέτι δὲ θὰ ἐκδοθῶσι δύο ἀναμνηστικοὶ τόμοι θεολογικῶν μελετῶν περὶ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Πρὸς τούτοις ἀπεφασίσθη ὅπως καθιερωθῆ διὰ πρώτην φορὰν νέα εἰδική ἀσματικὴ Ἀκολουθία, ἣτις θὰ ψάλλεται τὴν πρώτην Κοριακὴν Ἰουνίου ἐκάστου ἔτους πρὸς τιμὴν τῶν ἀγίων Πατέρων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅτε ἀπεφασίσθη νὰ ἑορτάζεται ἐφεξῆς ἡ μνήμη αὐτῶν ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας⁹. Τέλος ἐξαπελύθη ἐκτενὴς Πατριαρχικὴ καὶ συνοδικὴ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ «παντὶ τῷ πληρώματι τῆς Ἐκκλησίας» ἀπὸ 12 Μαρτίου 1981. Ἐν αὐτῇ ἀναλύεται ἐμβριθῶς ἡ διδασκαλία καὶ τὸ «θανμαστὸν ἔργον» τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸ ἀναφερόμενον ἔνθεν μὲν εἰς δογματικὰ ζητήματα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, — μετὰ τὴν συνοδικὴν κατάδικον τῶν ἀναφανεισῶν καὶ προκαλεσασῶν τὴν συγκρότησιν τῆς Συνόδου αἰρέσεων, — ἔνθεν δὲ εἰς τὴν ρύθμισιν κανονικῶν τινῶν ζητημάτων καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ καθορισμοῦ τῆς θέσεως καὶ τῶν προνομίων τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ διοικητικῷ συστήματι τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μετὰ τὸ Σχίσμα Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας¹⁰.

7. Ἀπόθι, σ. 196.

8. Βλ. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 247 καὶ 248.

9. Βλ. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 109/16.4.1981, σ. 8.

10. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 254, σ. 7-14.

Περαιτέρω, παραλείποντες άλλας ὀρθοδόξους ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, περιοριζόμεθα εἰς τὴν ἡμετέραν Ὁρθόδοξον ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίαν, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς ὁποίας ἀπεφάσισεν ὁμοίως τὸν πανηγυρικὸν ἑορτασμὸν τῆς 1600στῆς ἐπετείου τῆς Συνόδου ταύτης διὰ πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς θείας λειτουργίας, τελεσθείσης ἤδη τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν, προεξάρχοντος τοῦ παρεπιδημοῦντος Πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἰγνατίου Δ', διὰ τῆς παρούσης ὁμιλίας ἡμῶν ἐνταῦθα, ὡς καὶ δι' ἑξαπολύσεως τῆς ὑπ' ἀριθμ. 2291 Ἐγκυκλίου αὐτῆς «πρὸς τὸ χριστεπώνυμον πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», ἐν τῇ ὁποίᾳ, μεταξὺ ἄλλων, ἡ Σύνοδος γράφει: «Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἱεροῦ τούτου ἰωβηλαίου ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμεῖ νὰ συμμετάσχη ἐνεργῶς εἰς τὰς ἀνὰ τὴν Ὁρθόδοξον Οἰκουμένην ἐκδηλώσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀποτελέσωσιν ἓνα ἐλάχιστον πνευματικὸν φόρον τιμῆς, εὐλαβείας καὶ ἀγανωρίσεως τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, τῶν συγκροτησάντων τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον», καὶ πρὸς τοῦτο «προσεκάλεσε πάντας εἰς τὴν πνευματικὴν ταύτην εὐφρόσυνον ἑορτὴν καὶ πανήγυριν εἰς μνήμην αὐτῶν... εὐγνωμονοῦντες αὐτοὺς διὰ τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν τῆς πίστεως»¹¹.

II

Ἐξετάζοντες νῦν ἐγγύτερον τὸ ἔργον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, διαπιστοῦμεν ὅτι τοῦτο εἶναι διπλοῦν: δογματικὸν καὶ κανονικὸν - διοικητικόν. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον ἀνάγκη νὰ παρατηρηθῇ συντόμως, ὅτι τὴν σύγκλησιν τῆς Συνόδου ταύτης ἐπέβαλεν ἡ μετὰ τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας δημιουργηθεῖσα πολυτάραχος κατάστασις ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ καταδικασθέντες ὑπ' ἐκείνης μεγάλοι αἵρετικοὶ Ἀρειανοὶ ποικίλων ἀποχρώσεων διεξήγον συνεχῶς σφοδρὸς ἀγῶνας πρὸς ἐπικράτησιν καὶ ἐπιβολὴν τῆς αἵρέσεώς των, ἀνατροπὴν δὲ τῶν δεδομένων ἐν τῇ πρώτῃ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις ἀνεφάνησαν μετὰ τὴν Σύνοδον ἐκείνην καὶ νέοι αἵρετικοί, ὡς οἱ Πνευματομάχοι ἢ Μακεδονιοὶ, ὑπὸ τὸν αἵρεσιάρχην Μακεδόσιον Κωνσταντινουπόλεως, οἱ Ἡμιρειανοί, ὁ Ἀπολλινάριος Λαοδικείας, ὁ Σαβέλλιος Πτολεμαῖδος, ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας, ὁ Φωτεινὸς Σιρμιού, ὁ Εὐνόμιος Κυζίκου μετὰ τοῦ διδασκάλου του Ἀετίου, ὁ Εὐδόξιος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Παῦλος Σαμοσατεὺς καὶ ἄλλοι, προσελκύσαντες πολλοὺς ὁπαδούς. Τὰς αἵρετικὰς διδασκαλίας πάντων τούτων κατεδίκασεν ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, στηριχθεῖσα πρὸ πάντων ἐπὶ τῆς ἀντιαιρετικῆς διδα-

11. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 112/1.6.1981, σ. 4.

σκαλίας τῶν πολεμίων τῶν αἰρέσεων τούτων μεγάλων Πατέρων Ἀθανασίου, Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου καὶ Γρηγορίου Νύσσης, οἵτινες προπαρασκευάσαν οὕτω τὴν ἀντίστοιχον δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Συνόδου. Τοιοτοτρόπως αὕτη κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον διετύπωσε πλατότερον, πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὸ ἱερὸν Σύμβολον τῆς πίστεως ἡμῶν, τὸ ἐπονομαζόμενον «Σύμβολον Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως», ἐπειδὴ τὰ μὲν ἑπτὰ πρῶτα ἄρθρα αὐτοῦ συνετάχθησαν ὑπὸ τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῷ 325, ἐναντίον τῆς ἐπὶ μακρὸν συνταραξάσης τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν μεγάλης αἰρέσεως τοῦ Ἀρειανισμοῦ, τῆς ἀρνησαμένης τὴν θεότητα τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὰ δὲ πέντε τελευταῖα ἄρθρα ὑπὸ τῆς παρούσης Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐναντίον τῆς ἀρνησαμένης τὴν θεότητα τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος Πνευματομαχίας καὶ τῶν ἄλλων ὡς ἄνω αἰρέσεων, ἀπασῶν λειψάνων τοῦ Ἀρειανισμοῦ. Τὸ Σύμβολον τοῦτο ἀπαγγέλλεται καὶ καθομολογεῖται κοινῇ ὑπὸ πάντων τῶν χριστιανῶν διὰ μέσον τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον ἐν τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀναγνωρίζουσῶν καὶ τιμωσῶν αὐτὸ ὡς ἔργον τῶν δύο πρώτων Οἰκουμενικῶν Συνόδων¹².

12. Βλ. πλείω ἐν Ἰω. Καρμίρη, Τὸ Σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι 1951. Σημειωθῆτω ἐνταῦθα ὅτι (διὰ τοῦ παρόντος συμβόλου ἐγένετο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος μετάβασις ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων βαπτιστηρίων διὰ τοὺς κατηγουμένους συμβόλων εἰς τὰ συνοδικὰ γενικοῦ καὶ ὑποχρεωτικοῦ χαρακτῆρος σύμβολα διὰ πάντας τοὺς βεβαπτισμένους χριστιανούς καὶ μάλιστα τοὺς ἐπισκόπους καὶ λοιποὺς κληρικούς. Τὰ παλαιὰ ἀπλὰ διὰ τὴν κατήχησιν καὶ τὸ βάπτισμα σύμβολα μετατρέπονται ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς δυσχερῆ θεολογικὰ σύμβολα, διατυπῶντα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἔναντι τῶν πλανῶν τῶν διαφόρων αἰρετικῶν καὶ χρησιμεύοντα ὡς κριτήρια τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ ἀρχὴ ἐγένετο ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἣτις συνήλθε κατὰ τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀρείου, πρὸς ἀναίρεσιν τῆς ὁποίας ἡ Σύνοδος ἐξέθετο τὸ πρῶτον συνοδικὸν Σύμβολον οἰκουμενικοῦ κύρους, ὅπερ συμπληρωθὲν καὶ ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπέβη ὄντως οἰκουμενικὸν ἐν τε τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ μεσαιωνικῇ καὶ ταῖς νεωτέραις Ἐκκλησίαις, καὶ δὴ τῇ Ὀρθοδόξῳ, τῇ Ρωμαϊκῇ καὶ ταῖς Προτεσταντικαῖς, ἰδίως δὲ εἶναι ἐν καθολικῇ χρήσει ὡς τὸ μόνον ἐπίσημον καὶ αὐθεντικὸν Σύμβολον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ) (αὐτόθι σ. 4). Σχετικῶς καὶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β' ἔγραφεν ἐν τῇ Α' Ἀποκρίσει του πρὸς τοὺς Βυρτεμβεργίους Λουθηρανούς θεολόγους, ἐκφράζων τὸ περὶ τοῦ Συμβόλου τῶν Ὀρθοδόξων φρόνημα: «Οὗτος ὁ τῆς ἀληθοῦς πίστεως θησαυρὸς, ὃς Πνεύματι θείῳ ἐσφράγισται, ἵνα μὴ τίς τι ἐκ τούτου ἀφέληται ἢ νόθον ἐπιεσαγάγῃ, αὐτὸ τὸ θεῖον καὶ ἱερώτατον καὶ τέλειον πάντοθεν τῆς εὐσεβείας ἡμῶν σημεῖον, ἡ ὁμολογία τῶν ἁγίων Πατέρων πάντων, ὁ ὅρος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὃν ἐνστερνιζόμενοι καὶ ἀσπάζόμενοι καὶ μετὰ παρορησίας ὁμολογοῦντες ἀσινῆ καὶ ἀκίβδηλον, ὡς θεοφορήτων ἱερῶν Πατέρων θεῖαν παρακαταθήκην, μέχρι τέλους φυλάττομεν». (Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι', σ. 445. Βλ. καὶ ὅρον τῆς «μεγάλης καὶ οἰκουμενικῆς Συνόδου» ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ ἔτους 879-880, αὐτόθι σ. 268. Σημειωτέον ὅτι ἡ τελευταία αὕτη Σύνοδος προτείνεται ὑπὸ νεωτέρων Ὀρθοδόξων θεολόγων καὶ ὑπὸ τοῦ γράφοιτος ὡς ὀγδόη οἰκουμενική.

Ἡ συμπλήρωσις καὶ ἐπικύρωσις τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας ἐκρίθη ὡς ἀπολύτως ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη, διότι καὶ μετὰ τὴν Α' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐξηκολούθει διαδομένη καὶ συνταράσσουσα τὴν Ἐκκλησίαν ἢ Ἀρειανικὴ αἵρεσις ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς καὶ προσωνυμίας, καὶ μάλιστα τὴν περισσότερον γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡμιαρειανισμοῦ, ὑπὸ τῶν φανατικῶν ὀπαδῶν τοῦ ὁποίου ἠθετήθη τὸ Σύμβολον τῆς Νικαίας καὶ ἐτίθεντο εἰς κυκλοφορίαν νέα σύμβολα καὶ ἐκθέσεις πίστεως, οὗτω δὲ ἐδημιουργήθη «λαβύρινθος ἐκθέσεων»¹³ καὶ μεγάλη δογματικὴ σύγχυσις, τὴν ὁποίαν ἐπέτεινον οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες νέοι αἰρετικοί. Μεταξὺ αὐτῶν ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι οἱ «Πνευματομάχοι» ἢ «Μακεδονιανοί», οἵτινες ἠρνοῦντο τὴν θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, θεωροῦντες αὐτὸ «κτίσμα καὶ οὐ Θεόν, οὐδ' ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ»¹⁴. Καθ' ὅσον ἐν Νικαίᾳ εἶχεν ἀνακηρυχθῆ μὲν ἡ ὁμοουσιότης τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, οὐχὶ δ' ὁμως καὶ ἡ ὁμοουσιότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἐπομένως ἐπεβάλλετο, ὅπως καθορισθῆ ἐπακριβῶς ἡ θέσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι. Εὐνόητον δ' ὅτι πρῶτοι Πνευματομάχοι ἐγένοντο οἱ Ἀρειανοὶ καὶ εἶτα οἱ Ἡμιαρειανοὶ καὶ πρὸ πάντων οἱ Ὀμοουσιανοί, ἐφ' ὅσον δεχόμενοι οὗτοι τὸν Υἱὸν ὡς κτίσμα, ἐδέχοντο πολλῶ μᾶλλον καὶ τὸ Ἁγιον Πνεῦμα ὡς κτίσμα, ἢ, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον, «τὸ Ἁγιον Πνεῦμα κτίσμα πάλιν κτίσματός φασιν εἶναι», καὶ «κτίσμα τὸ Ἁγιον Πνεῦμα δογματίζουσι καὶ οὐ Θεόν, οὐδ' ὁμοούσιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ»¹⁵. Ὡστε οἱ Πνευματομάχοι ἐθεωροῦντο, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, ὅτι «οὐ μόνον κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Υἱοῦ ψεύδονται Θεομαχοῦντες καὶ Χριστομαχοῦντες, ἀλλὰ καὶ Πνευματομαχοῦντες οὐ παύονται»¹⁶. Καθ' ὅλου εἶπεῖν, ἐκ τῶν Πνευματομάχων «οἱ μὲν ἐνέργειαν τοῦτο ὑπέλαβον, οἱ δὲ κτίσμα, οἱ δὲ Θεόν, οἱ δὲ οὐκ ἔγνωσαν ὁπότερον τούτων»¹⁷.

Ἐντεῦθεν κατὰ τῆς Πνευματομαχίας ἢ Β' Οἰκουμενικῆς Σύνοδος διετύπωσε τὸ ὄγδοον ἄρθρον τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, διὰ τοῦ ὁποίου ὥριζε πίστιν «καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἁγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ

13. Σωκράτους, Ἐκκλησ. Ἱστορ. 2, 41,40. Πρβλ. καὶ Μ. Βασίλειον, Ἐπιστ. 244, 251. Σωζομένον, Ἐκκλησ. Ἱστορ. 2, 32,3,5,4,4,22.

14. Ζωναράς καὶ Βαλαμών, παρὰ Γ. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, Ἀθήναι 1852, τ. II, σ. 165, 167.

15. Ἐπιφάνιον, Κατὰ αἰρέσεων 69,56. PG 42, 289. Καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἔγραψε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανόν, ὅτι οἱ Πνευματομάχοι «ἐβλασφήμουν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἁγιον ἐν τῷ φάσκῃν αὐτοὺς κτίσμα εἶναι καὶ ποίημα διὰ τοῦ Υἱοῦ γεγονός» (PG 26, 816).

16. Μ. Βασίλειον, Κατὰ Εὐνομίον 5,2. PG 29, 753.

17. Γρηγόριον Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. θεολογ. ε' περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος 5, PG 36, 137.

καὶ Υἱῶ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν». Ἐἶναι φανερόν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ ἄρθρου τούτου προῆλθε στηριχθὲν ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ συντεθὲν ἐκ λέξεων, φράσεων καὶ ἐννοιῶν αὐτῆς. Οὕτως ἡ μὲν λέξις «κύριον» ἐλήφθη ἐκ Β' Κορ. 3, 17-18, ἡ δὲ λέξις «ζωοποιόν» ἐλήφθη ἐξ Ἰωάν. 6, 63, Ρωμ. 8,2 καὶ Β' Κορ. 3,6. Ἐπειτα ἡ φράσις «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον» ἐλήφθη ἐκ τοῦ κλασσικοῦ χωρίου Ἰωάν. 15, 26: «τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», ἀντικατασταθεῖσης μόνον τῆς προθέσεως («παρὰ» διὰ τῆς «ἐκ»), πιθανῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Α' Κορ. 2, 12: «ἐλάβομεν τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ». Περαιτέρω ἡ Σύνοδος, ἀποφυγοῦσα τὸν παρεξηγηθέντα μονολεκτικὸν ὄρον («ομοούσιον»), συμφώνως πρὸς τὴν συνδιαλλακτικὴν τάσιν αὐτῆς ὅπως προσεταιρισθῆ τοὺς Πνευματομάχους, ἐχρησιμοποίησεν ἀντ' αὐτοῦ τὴν περιφρασιν («σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῶ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον»), διὰ τῆς ὁποίας, ὡς καὶ διὰ τῶν προηγουμένων, διδάσκει τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ τρίτου προσώπου πρὸς τὰ δύο πρῶτα πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος, λατρευόμενα καὶ τὰ τρία πρόσωπα ἀδιαιρέτως καὶ ἀσυγχύτως διὰ μιᾶς λατρείας. Κατ' ἐννοιαν ἡ φράσις ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ πρὸ πάντων ἐπὶ τῶν μεγάλων Πατέρων Ἀθανασίου¹⁸ καὶ Βασιλείου¹⁹. Ἡ δὲ τελευταία φράσις «λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν» ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ Β' Πέτρο. 1, 21: «ὑπὸ Πνεύματος Ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν οἱ ἅγιοι τοῦ Θεοῦ ἄνθρωποι», ὡς καὶ γενικώτερον ἐπὶ τοῦ ἀρχεγόνου χριστιανικοῦ κηρύγματος. Γενικῶς διὰ τοῦ ἄρθρου τούτου, ὡς καὶ διὰ τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς ἐν Ρώμῃ συναθροισθέντας ἐν συνόδῳ ἐπισκόπους²⁰, ἡ Σύνοδος ἐξέφρασε πίστιν «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδὴ θεότητος καὶ δυνάμεως καὶ οὐσίας μιᾶς τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πιστευσμένης, ὁμοτίμου τε τῆς ἀξίας καὶ συναϊδίου τῆς βασιλείας, ἐν τρισὶν τελειοτάταις ὑποστάσεσιν, ἧγον τρισὶ τελείοις προσώποις, ὡς μίητε τὴν Σαβελλίου νόσον χώραν λαβεῖν, συγχεομένων τῶν ὑποστάσεων, εἴτ' ὄν τῶν ιδιοτήτων ἀναιρουμένων, μίητε μὴν τὴν Ἐνόμιανῶν καὶ Ἀρειανῶν καὶ Πνευματομάχων βλασφημίαν ἰσχύειν, τῆς οὐσίας ἢ τῆς φύσεως ἢ τῆς θεότητος τεμνομένης καὶ τῇ ἀκτίστῳ καὶ ὁμοουσίῳ καὶ συναϊδίῳ Τριάδι μεταγεεστέρας τινὸς ἢ κτιστῆς ἢ ἑτερουσίῳ φύσεως ἐπαγομένης»²¹.

18. Μ. Ἀθανασίου. Ἐπιστ. α' πρὸς Σεραπίωνα, PG 26, 601. 820.

19. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστ. 90 καὶ 159, PG 32, 473. 621.

20. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. I³, σ. 131-132.

21. Αὐτόθι, σ. 131.

Ἄλλὰ διὰ τὴν ἀκριβεστέραν διατύπωσιν καὶ τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος παρέστη ἀνάγκη, ὅπως ἀναμορφοθῶσι καὶ συμπληρωθῶσι καὶ τὰ ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου συνταχθέντα ἑπτὰ πρῶτα ἄρθρα τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, πρὸς ἐξουδετέρωσιν ἰδίως τῶν μετὰ τὴν Σύνοδον ἐκείνην ἐμφανισθεισῶν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν νέων αἱρέσεων, δι' εὐαρίθμων προσθαφαιρέσεων καὶ μεταβολῶν, ἐπινεχθεισῶν ἐν τῷ ἀρχικῷ κειμένῳ τοῦ Συμβόλου. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων εἶναι αἱ ἐπόμεναι: α) «Ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς», κατὰ τῶν Μαρκιωνιτῶν, τῶν Μανιχαίων καὶ ἰδίως τοῦ Ἑρμογένους, δεχομένων τὴν ὕλην αἰωνίαν, προστεθείσης ἅμα καὶ τῆς φράσεως «ὄρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων», κατὰ τῶν Ἀρειανῶν. β) «Πρὸ πάντων τῶν αἰώνων», κατὰ τῶν ἀλλότρια δοξαζόντων Ἀρειανῶν, καὶ πρὸ πάντων τοῦ Σαβελλιανίζοντος Μαρκέλλου Ἀγκύρας, ὡς καὶ τῶν Φωτεινοῦ Σιρμίου καὶ τοῦ Εὐνομίου· ὁμοίως κατὰ τοῦ αὐτοῦ Μαρκέλλου στρέφονται καὶ αἱ φράσεις: «καθήμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης», καὶ «οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος», πρὸς δήλωσιν τῆς αἰωνίου διακρίσεως μεταξὺ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς. γ) «Ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου», κατὰ τῶν Ἀπολλιναριστῶν. δ) «Σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου... καὶ ταφέντα», ὁμοίως κατὰ τῶν Ἀπολλιναριστῶν καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ οἰκείου ἄρθρου τῆς Νικαίας, ἐξαιρομένης τῆς τελείας ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ. ε) «Καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς», καὶ «οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος», κατὰ τῶν δεχομένων τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας καὶ Φωτεινοῦ Σιρμίου, τοῦ ἀρνούμενου συνάμα καὶ τὴν αἰωνίαν ὑπαρξιν αὐτοῦ ὡς Θεανθρώπου· σημειωτέον ὅτι τὸ «οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος» παρέλαβεν ἡ Σύνοδος ἐκ τοῦ Λουκ. 1,33. Πρὸς τούτοις αὕτη στ) παρέλειψε τὴν καλυπτομένην ὑπὸ τοῦ ὄρου «ὁμοούσιον» φράσιν τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου («ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς»), κυρίως πρὸς ἀποφυγὴν παρερμηνείας αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Σαβελλιανισμοῦ. Ὁμοίως ζ) παρέλειψε καὶ τὴν τῆς Νικαίας φράσιν «Θεὸν ἐκ Θεοῦ» ὡς περιττήν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ φράσις «Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ». Αἱ ὑπόλοιποι μικρότεραι μεταβολαὶ ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας ἔχουσι μᾶλλον φιλολογικὸν χαρακτήρα. Τοιοῦτοτρόπως ἐπετεύχθη ἡ ὀρθὴ διατύπωσις τῆς δογματικῆς πίστεως εἰς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ἣτις ἐξεφράσθη πλήρως ἐν τῷ Συμβόλῳ Νικαίας — Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν τῷ ἐκδοθέντι ἀλλ' ἀπολεσθέντι συνοδικῷ («τόμῳ»), εἰς τὸν ὅποιον παρέμποντο οἱ δυτικοὶ ἐπίσκοποι διὰ τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς τοῦ 382 («ἐντυχεῖν τῷ τε ἐν Ἀντιοχείᾳ τόμῳ, παρὰ τῆς ἐκεῖ συνελθούσης Συνόδου γεγεννημένῳ, καὶ τῷ πέρυσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῆς Οἰκουμενικῆς ἐκτεθέντι Συνόδου, ἐν οἷς πλα-

τύτερον τὴν πίστιν ὡμολογήσαμεν καὶ τῶν ἔναγχος καινοτομηθεισῶν αἰρέσεων ἀναθεματισμὸν ἔγγραφον πεποιήκαμεν»²².

Ἐν τέλει ἡ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, πρὸς ταῖς ἀνωτέρω προσθαφαιρέσει, συνέταξε καὶ προσέθηκεν εἰς τὸ ἱερὸν Σύμβολον τὰ τέσσαρα τελευταῖα ἄρθρα αὐτοῦ, ἦτοι τὸ ἔνατον, δέκατον, ἐνδέκατον καὶ δωδέκατον, διὰ τῶν ὁποίων καθώρισε πίστιν («εἰς μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν») (ἔνατον ἄρθρον), («ἐν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν») (δέκατον ἄρθρον), («ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν») (ἐνδέκατον ἄρθρον), («καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος») (δωδέκατον ἄρθρον). Οὕτως, ἄρα, συμπληρωθὲν ἐσφραγίσθη τὸ «Σύμβολον Νικαίας — Κωνσταντινουπόλεως», καταστὰν εὐχρηστον καὶ ὡς ὀρθόδοξος ὁμολογία πίστεως κατὰ τῶν αἰρέσεων καὶ ὡς βαπτιστήριον καὶ ὡς λειτουργικὸν κείμενον, καὶ δὴ ἐν παγχριστιανικῇ χρήσει. Περὶ αὐτοῦ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ψάλλει: «Ὁλὴν συγκροτήσαντες τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιστήμην, καὶ τῷ θεῷ Πνεύματι συνδιασκεψάμενοι, τὸ μακάριον καὶ σεπτὸν Σύμβολον οἱ σεπτοὶ Πατέρες θεογράφως διεχάραξαν, ἐν ᾧ σαφέστατα τῷ Γεγεννηκότι συνάναρχον τὸν Λόγον ἐκδιδάσκουσι καὶ παναληθῶς δημοοῦσιον, ταῖς τῶν Ἀποστόλων ἐπόμενοι προδήλως διδαχαῖς . . . ἄνωθεν λαβόντες τὴν τούτων ἀποκάλυψιν σαφῶς καὶ φωτισθέντες ἐξέθεντο ὄρον θεοδίδακτον»²³. Ἐπὶ τούτοις ἡ Σύνοδος κατεδίκασε καὶ ἀνεθεμάτισε διὰ τοῦ πρώτου κανόνος αὐτῆς, («πᾶσαν αἵρεσιν, καὶ εἰδικῶς τὴν τῶν Εὐνομιανῶν, εἴτ' οὖν Ἀνομοίων, καὶ τὴν τῶν Ἀρειανῶν, εἴτ' οὖν Εὐδοξιανῶν, καὶ τὴν τῶν Ἡμιαρείων, εἴτ' οὖν Πνευματομάχων, καὶ τὴν τῶν Σαβελλιανῶν, καὶ τὴν τῶν Μαρκελλιανῶν, καὶ τὴν τῶν Φωτειανῶν, καὶ τὴν τῶν Ἀπολλιναριστῶν»). Ὁμοίως διὰ τοῦ αὐτοῦ κανόνος ὥρισε («μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν τῶν Πατέρων τῶν τριακοσίων δέκα ὀκτώ, τῶν ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας συνεληθόντων, ἀλλὰ μένειν ἐκείνην κυρίαν»). Ὡς γνωστὸν, τὴν ἀπαγόρευσιν ταύτην ἐπανάλαβον καὶ

22. J. M a n s i, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 3, σ. 585.

²¹ Γ. Κ α ρ μ ῖ ρ η, μν. ἔ., τ. I², σ. 132.

23. Τροπάρια αἰῶν Κυριακῆς ἁγίων Πατέρων, εἰς Μηναῖον Ἰουλίου, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1967, σ. 76. Καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ καὶ τῷ ἐσπερινῷ γεραίρονται «οἱ ἅγιοι καὶ θεοφόροι Πατέρες», ὡς «θηγηροὶ ὀπλίται παρατάξεως Κυρίου, ἀστέρες πολύφωτοι τοῦ νοητοῦ στερεώματος, τῆς μυστικῆς Σιών οἱ ἀκαθαίρητοι πύργοι, τὰ μυρίτσια ἄνθη τοῦ παραδείσου, τὰ πάγχρυσά στόματα τοῦ Λόγου, Ἐκκλησίας τὸ καύχημα, οἰκουμένης ἀγλαΐσμα . . . ἀποστολικῶν παραδόσεων ἀκριβεῖς φύλακες, καθαιρέται τῆς πλάνης, ὀρθοδόξων πρόμαχοι, μυστικαὶ σάλπιγγες τοῦ Πνεύματος, μελωδήσαντες ἐν μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας μέλος ἑναρμόνιον Θεολογίας, Τριάδα μίαν ἀπαράλλακτον, οὐσίαν τε καὶ θεότητα» κ.λπ. (αὐτόθι σ. 69 ἐξ).

πᾶσαι αἱ ἐπακολουθήσασαι Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι²⁴, αἵτινες ἀνεγνώρισαν, μετὰ καὶ διαφόρων τοπικῶν Συνόδων, αὐτοκρατόρων καὶ πατριαρχῶν, ὡς γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν Σύμβολον τὸ τῆς Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως²⁵.

Τοιουτοτρόπως ὠλοκληρώθη ὁ δογματικὸς καθορισμὸς τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, πρὸ πάντων δὲ συνετελέσθη καὶ συνεκλείσθη τὸ θεμελιωδέστατον χριστιανικὸν δόγμα περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, καὶ γενικῶς συνεπληρώθη τὸ ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καταβληθὲν στερεὸν δογματικὸν θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη μετὰ ταῦτα τὸ ὅλον δογματικὸν οἰκοδόμημα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, τὸ διατηρούμενον διὰ μέσον πάντων τῶν χριστιανικῶν αἰώνων ἀρραγὲς μέχρι καὶ τοῦ παρόντος. Ἰδιαιτέρως τὸ ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου συμπληρωθὲν εὐσύνοπτον κείμενον τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, τὸ δεκτὸν γενόμενον καὶ ἀπαγγελλόμενον ἔκτοτε ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ ὑπὸ πάντων τῶν χριστιανῶν, ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς κοινῆς πίστεως αὐτῶν, περιέχον τὰ σπουδαιότερα ἐνοῦντα αὐτοῦς θεμελιώδη ἄρθρα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καὶ διὰ τοῦτο δυνάμενον νὰ ἀποτελέσῃ τὴν κοινὴν στερεὰν βᾶσιν τῆς ἐπανένωσης τῆς διηρημένης Χριστιανοσύνης, ὅπως τότε ἐπὶ τῇ βᾶσει αὐτοῦ ἐπετεύχθη ἡ διασαλευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων αἰρέσεων ἐνότης τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

Ἄλλ' ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι, ὀφείλομεν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὴν ἐρώτησιν: μήπως μετεβλήθη ἢ ἡλλοιώθη ἢ πίστις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου διὰ τῆς προσθήκης εἰς αὐτὴν ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς τῆς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας, ὡς καὶ τῆς τῶν τεσσάρων τελευταίων ἄρθρων τοῦ Συμβόλου αὐτῆς; Ὅχι, ἀπαντᾷ ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἣτις «ᾤρισε προηγουμένως τῶν τριακοσίων

24. J. M a n s i, ἐνθ. ἀν. τ. 7, σ. 108-117. Ἰω. Κ α ρ μ ῖ ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα . . . τ. Γ², σ. 132, 154, 175-176, 222, 224, 227, 229, 239, 242.

25. Βλ. Ἰω. Κ α ρ μ ῖ ρ η, Τὸ Σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, σ. 32-35, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί. Ἐν σ. 41-42 παρατηροῦμεν γενικῶς, ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦτο Σύμβολον (ἀπέβη ὁ αὐθεντικώτατος καὶ ἐπισημότατος ὅρος πίστεως καὶ τὸ ἀλάθητον κριτήριον καὶ ὁ ἀκριβὴς καὶ ἀπλανὴς γνώμων τῆς Ὁρθοδοξίας, ὡς τοιοῦτος δὲ ἔκπαισι χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καὶ ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ Ὁρθοδόξου κόσμου τῆς Ἀνατολῆς ἐν τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ, καὶ μάλιστα τῇ λειτουργίᾳ, τῷ βαπτίσματι, τῇ διδασκίᾳ καὶ τῇ καθόλου ἐκκλησιαστικῇ ζωῇ καὶ τῇ λαϊκῇ εὐσεβείᾳ, τῇ τε κοινῇ καὶ τῇ ἀτομικῇ, ὡς τὸ μοναδικὸν καὶ κατ' ἐξοχὴν Σύμβολον, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁ πληθυντικὸς ἀριθμὸς αὐτοῦ: «πιστεύομεν», «ὁμολογοῦμεν» καὶ «προσδοκῶμεν»), μετετράπη εἰς ἐνικόν: «πιστεύω», «ὁμολογῶ» καὶ «προσδοκῶ». Οὕτω διὰ τοὺς ἀποστηθίζοντας καὶ ψάλλοντας τὸ ἱερὸν τοῦτο Σύμβολον Ὁρθοδόξους ὅλον τῶν αἰώνων ἰσχύει τοῦτο ὡς θεῖα τις μελωδία τῆς ὀρθοδόξου εὐσεβείας, ὡς ἀπόλυτος κανὼν τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς πίστεως, τῶν κυριωτέρων ἄρθρων τῆς ὁποίας εἶναι βραχεῖα περίληψις, ἢ ὡς «ὁ τῆς ἀληθοῦς πίστεως θησαυρὸς», καὶ γενικώτερον ὡς «ὁ ὅρος τοῦ Χριστιανισμοῦ», ὅπως εἶδομεν καὶ ἀνωτέρω.

δέκα ὀκτὼ ἁγίων Πατέρων τὴν πίστιν μένειν ἀπαρεγγεیرهτον», ἐκύρωσε δ' ὁμως συνάμα καὶ «τὴν τῶν ἑκατὸν πενήκοντα ἁγίων Πατέρων περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος οὐσίας παραδοθεῖσαν διδασκαλίαν, ἣν ἐκεῖνοι τοῖς πᾶσιν ἐγνώρισαν, οὐχ ὡς τι λείπον τοῖς προλαβοῦσιν ἐπεισάγοντες, ἀλλὰ τὴν περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος αὐτῶν ἔνοιαν κατὰ τῶν τὴν αὐτοῦ δεσποτεῖαν ἀθετεῖν πειρωμένων γραφικαῖς μαρτυραῖς τρανώσαντες»²⁶. Ὁμοίως προηγουμένως καὶ ὁ ἐπὶ βραχὺ προεδρεύσας τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶχε διαβεβαιώσει, ὅτι οἱ συνοδικοὶ Πατέρες προέβησαν εἰς τὴν προσθήκην εἰς τὸ Σύμβολον τοῦ ὀγδόου ἄρθρου οὐχὶ μεταβάλλοντες ἢ ἀλλοιοῦντες τὴν διδασκαλίαν τοῦ Συμβόλου, ἀλλ' ἀπλῶς «προσδιορθοῦντες τὸ ἐλλιπῶς εἰρημένον» δι' αὐτοῦ, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι πρότερον «μηδὲ κεννεῖσθαι τηρικαῦτα τοῦτο τὸ ζήτημα»²⁷. Τὸ αὐτὸ ὑπεστήριξε καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, ὅστις ἐδέχετο τὴν «εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἁγιον δοξολογίαν (ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς), διὰ τὸ ἐν παραδρομῇ τοὺς Πατέρας ἡμῶν (τῆς Α' Οἰκουμενικῆς) τούτου τοῦ μέρους ἐπιμνησθῆναι, οὐπω τοῦ κατ' αὐτὸ ζητήματος τότε κεννημένου... ἐκτὸς τοῦ ἐκ προκοπῆς τινα αὔξησιν ἐπιθεωρεῖσθαι τοῖς λεγομένοις, ὅπερ οὐχὶ μεταβολὴ ἐστὶν ἐκ τοῦ χειρόνος πρὸς τὸ βέλτιον, ἀλλὰ συμπλήρωσις τοῦ λείποντος κατὰ τὴν προσθήκην τῆς γνώσεως»²⁸. Τέλος καὶ αὐτοὶ οἱ Πατέρες τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου εἶχον τὴν συνείδησιν, ὅτι διὰ τῆς ἀναμορφώσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ κειμένου τοῦ Συμβόλου τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου οὐδὲν ἄλλο ἔπραξαν, εἰ μὴ μόνον τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πολιτενομένην καὶ βιουμένην «πίστιν πλατύτερον ὁμολόγησαν καὶ τῶν ἔναγχος καινοτομηθεισῶν αἰρέσεων ἀναθεματισμὸν ἔγγραφον πεποιήκασιν»²⁹, ὅπως βραδύτερον καὶ οἱ Πατέρες τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου θὰ βεβαιώσωσιν, ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῶν δογματισθέντα «περὶ τῆς Θεοτόκου παρθένου, τοῦ τε τρόπου τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ» ἀπεφήναντο «οὐκ ἐν προσθήκῃς μέρει, ἀλλ' ἐν πληροφορίας εἶδει, οὐδὲν τὸ σύνολον προστιθέντες τῇ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ ἐκτεθείσῃ πίστει»³⁰.

III

Ἐνῶ οὕτω συνοδικῶς καὶ οἰκουμενικῶς ἦτο ἀπηγορευμένη πᾶσα μεταβολὴ καὶ προσθήκη «τῇ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ ἐκτεθείσῃ πίστει», καὶ ἐνῶ ἡ ὀρθοδοξοῦσα χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἐσεβάσθη τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς μεταβολῆς

26. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. 1², σ. 174-175.

27. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιστ. 102, PG 37, 193.

28. Μεγ. Βασιλείου, Ἐπιστολαὶ 250, 114, 125, 140, 223 κ.ἄ.

29. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, ἔνθ' ἀν. σ. 132.

30. Αὐτόθι, σ. 154.

καὶ ἀλλοιώσεως διὰ προσθαφαιρέσεων τοῦ κειμένου τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, ἣν ἐπέβαλον αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι Β', Γ', Δ' καὶ αἱ ἐπόμεναι, ὡς καὶ πολλοὶ μεγάλοι Πατέρες, οἵοι ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος καὶ ἄλλοι, ἀντιθέτως ἢ χριστιανικῇ Δύσει παρέβη τὴν ἐντολὴν ταύτην, ἀποτολμήσασα ὅλως ἀθαιρετέως τὴν προσθήκην τοῦ *Filioque* εἰς τὸ ὄγδοον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τοῦτου ἔνεκεν ἐκ πασῶν τῶν διδασκαλιῶν τοῦ ἄρθρου τοῦτου ἡ περισσότερον συζητηθεῖσα καὶ εἰς διχοστασίας καὶ ἔριδας μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἀγαγοῦσα εἶναι ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, (τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον), ἐπειδὴ οἱ Λατῖνοι προσέθηκαν εἰς αὐτὸ τὸ λεγόμενον *Filioque*, ἦτοι (τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον). Εἶναι ὁμῶς προφανές, ὅτι οὔτε ἐν τῷ ἱερῷ κειμένῳ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου οὔτε ἐν τῷ τοῦ Συμβόλου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὑπάρχει τὸ λατινικὸν (καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ) (*Filioque*), οὐδ' ἀποσκίασμα αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο εὐλόγως ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπέκρουσε τὴν προσθήκην τοῦ *Filioque* εἰς τὸ ἱερὸν Σύμβολον ὡς οὐσία πεπλανημένην δογματικῶς καὶ τύποις ἀντικανονικὴν καὶ παράνομον, δι' ὃ καὶ πάντῃ ἀπαράδεκτον. Ἀναλυτικώτερον ἔκριεν αὐτὴν ἀπαράδεκτον πρῶτον μὲν ἀγιογραφικῶς, ἅτε μὴ διδασκομένην ὑπὸ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δεύτερον δὲ ἱστορικοδογματικῶς, ἅτε μὴ διδασκομένην ὑπὸ τῆς ἀρχαίας γνησίας δογματικῆς Παραδόσεως, καὶ δὴ οὔτε ὑπὸ τῆς διατυπώσεως τὸ ὄγδοον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, οὔτε ὑπὸ τῶν λοιπῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν μεγάλων ὀρθοδόξων Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, τρίτον δὲ θεολογικῶς καὶ φιλοσοφικῶς, ὡς εἰσάγουσαν τὴν δυαρχίαν ἐν τῇ μοναρχικῇ Τριάδι καὶ εἰς δυθεΐαν τὴν μοναρχίαν λύουσαν (κατὰ Φώτιον), καὶ τέταρτον ἐκκλησιαστικῶς, ὡς ἀντικανονικῶς καὶ ἀθέσμως καὶ ἀναρμοδίως ἀποτολμηθεῖσαν εἰς Σύμβολον οἰκουμενικόν, φέρον τὴν σφραγίδα τοῦ ἀλαλήτου καὶ ἀναλλοιώτου, ἐφ' ὅσον ἀλαλήτως ἀποφανθεῖσαι ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι διετύπωσαν μὲν αὐτὸ αἱ δύο πρῶται Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ἐβεβαίωσαν δὲ καὶ ἐπεκύρωσαν αἱ ἐπόμεναι πέντε Οἰκουμενικαὶ καὶ λοιπαὶ ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι, ἀπαγορεύσασαι πᾶσαν ἀπολύτως εἰς αὐτὸ προσθήκην ἢ ἀφαίρεσιν ἢ ἀλλοίωσιν. Δι' ὃ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου ἐχαρακτηρίσθη τὸ *Filioque* ὡς «αἰρετικὴ δόξα» καὶ «ἄθεος γνώμη» καὶ «βλασφημία κατὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», μᾶλλον δὲ «καθ' ὅλης τῆς Ἁγίας Τριάδος» καὶ ὡς «κακῶν κορωνίς»³¹. Ἀκριβῶς δὲ περὶ

31. Παρὰ *Ι. Βαλέττα*, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιοτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864, σ. 171, 175, 177, 191-192. Ἰω. Καρμίρη, Σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, σ. 47. Καὶ ἐν σ. 45-46 διεπιστώσαμεν, ὅτι («ἢ πλάνη περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», τὴν ἀρχὴν αὐτῆς σχοῦσα ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Αἰ-

τῆς προσθήκης ταύτης καὶ ἡ πρόσφατος καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος διαπιστοῖ ὀρθῶς, ὅτι (ἢ ἱστορικῶς πολλῶ μεταγενεστέρα, καὶ θεολογικῶς ἤμιστα εὐσταθοῦσα, πολυμερῶς δὲ καὶ καταπολεμηθεῖσα, καὶ πρόξενος πολλῶν διχοστασιῶν ἀποβᾶσα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως προσθήκη τοῦ ἀντιπαραδοσιακῶς, ὡς μὴ ὄφειλε, ὑπεισαχθέντος κατασκευάσματος τοῦ («καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ») (*Filioque*)), ἐν τῷ θέματι τῆς αἰωνίου ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἦτοι οὐχὶ ἐξ ἐνιαίας ἐν τῇ θεότητι πηγῆς καὶ μοναδικῆς αἰτίας, ἀλλ' ἐξ ἀφοῦν, ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς ὡς σημεῖον ἀντιλεγόμενον, θέμα διχοστασίας, ἕρις ἐπὶ αἰῶνας ἀλλοτριώσασα τὰς δύο Ἐκκλησίας, καὶ ἐν τούτῳ ἀποβᾶσα —κατὰ Φώτιον εἶπεῖν — («κακῶν κορωνίς») διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὡς τοιαύτη παντάπασιν ἀπαράδεκτος καὶ ἀπόβλητος»³². Διὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω τὸ *Filioque*, ὡς γνωστὸν ἐκ τῆς Ἱστορίας, ἀπέβη τὸ μοιραῖον σχισματοποιὸν στοιχεῖον κατὰ τε τὴν ἔναρξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος τοῦ 9^{οῦ} αἰῶνος καὶ κατὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν αὐτοῦ κατὰ τὸν 14^{οῦ} αἰῶνα, ἐπὶ πλέον δὲ ἀπέβη καὶ μέγα συντηρητικὸν καὶ διαιωνιστικὸν τοῦ σχίσματος στοιχεῖον, προκαλέσαν σφοδρὰν ἀντιρρητικὴν φιλολογοῖαν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Λατίνων ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου μέχρι σήμερον, κριθέντος ὅτι πρόκειται περὶ ἀλλοιώσεως καὶ νοθεύσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐκκλησίας

γουστίνου (*Con. Max. Ar.* 2, 14, 1, 2, 17, 4. *De trinit.* 2, 4, 7. 4, 20, 29 κ.λπ. PL 42, 770. 784 ἐξ. 824 908), εἰσῆχθη τὸ πρῶτον εἰς τὸ ἱερὸν Σύμβολον ἐν Ἰσπανίᾳ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν Προσκυλιανῶν καὶ τῶν Ἀρειανῶν, κηρωθεῖσα καὶ ὑπὸ τῆς ἐν Τολέδῳ τοπικῆς Συνόδου τοῦ 589 (*Mansi* 9, 985). Ἐκ τῆς Ἰσπανίας δὲ ἡ προσθήκη τοῦ *Filioque* εἶδεν εἴσοδον καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν, γενομένη δεκτὴ ὑπὸ τῆς ἐν *Gentilly* Συνόδου τοῦ 767 (PL 123, 125). Ὁμοίως ἐδέχθησαν τὸ *Filioque* καὶ ἡ ἐν Φρανκφούρτῃ τοῦ 794 καὶ ἐν *Cividale* τοῦ 796 ἢ 797 λατινικαὶ Σύνοδοι, τέλος δὲ καὶ ἡ ἐν Ἀκνὺσγράφῳ (*Aachen*) τοπικῆ Συνόδου τοῦ 809-810, πρεσβεία τῆς ὁποίας ἐπειράθη εἰς μάτην νὰ συμπαρασύρῃ καὶ τὸν τότε Πάπαν Λέοντα III, ὅπως δεχθῆ τὸ *Filioque* καὶ ἐν Ῥώμῃ. Ἄλλ' ὁ Πάπας οὗτος, ἀκολουθῶν τοῖς πρὸ αὐτοῦ ὀρθοδόξοις Πάπαις, ἀπέκρουσε τὸ ζητούμενον, ὑπομνήσας τὰς ἀπαγορευτικὰς τῶν ἀρχαίων Συνόδων διατάξεις περὶ προσθαφαιρέσεώς τινος εἰς τὸ ἱερὸν Σύμβολον καὶ τονίσας ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης διαφυλάττει τὸ Σύμβολον ὡς τὸ παρέλαβεν, ἦτοι ἄνευ τῆς ἀντικανονικῆς προσθήκης. Τὸ παράδειγμα του δὲ ἠκολούθησαν καὶ πάντες οἱ διάδοχοι αὐτοῦ μέχρι τοῦ Βενεδίκτου VIII, ὅστις μόλις τῷ 1014 ἐδέχθη τὸ *Filioque* καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ, πιθανώτατα κατόπιον πιέσεως τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Ἐρρίκου II, ἔκτοτε δὲ ὀλοκληρῶς ἡ Ῥωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ὡς καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς ἀποσπασθεῖσαι κατὰ τὸν 15^{οῦ} αἰῶνα Προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι καὶ αἰρέσεις διατηροῦσιν ἐν τῷ ἱερῷ Συμβόλῳ τὴν ἄθεσμον ταύτην προσθήκην, πλὴν τῆς ἀποβαλοῦσης ταύτην Παλαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνίων Ἀγγλικανῶν καὶ ἄλλων τινῶν μεμονωμένων δυτικῶν ἐν γένει θεολόγων.

32. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 254, σ. 11-12.

Συμβόλου και περί μεταβολῆς και παραχαράξεως τοῦ θεμελιωδευτάτου χριστιανικοῦ δόγματος περί τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Ἄλλ' ἡ θεολογικὴ αὕτη διένεξις, ἐπηρεασθεῖσα ἐπ' ἐσχάτων εὐνοϊκῶς και ὑπὸ τοῦ λεγομένου διαλόγου τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῆς παλαιᾶς και τῆς νέας Ῥώμης, ἔχει ἀποβάλει τὴν παλαιὰν δξότητα αὐτῆς, ἐξεταζομένη μᾶλλον ἀντικειμενικῶς και οὐχὶ πολεμικῶς ὑπὸ τῶν θεολόγων ἐκατέρωθεν, μέλλει δὲ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον και τοῦ ἀρξαμένου προσφάτως ἐπισήμου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων και τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, δέον νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς λίαν ἐνθαρρυντικὴ ἢ κατὰ τὴν τελεσθεῖσαν τὴν 7 Ἰουνίου 1981 ἐν τῷ ἐν Ῥώμῃ ναῶ τοῦ ἁγίου Πέτρου πανηγυρικὴν θείαν λειτουργίαν ἐπὶ τῇ 1600στῇ ἐπετειῶ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀξιοσημεῖτος χειρονομία τοῦ Πάπα Ἰωάννου-Παύλου II, ὅστις, ὀμιλήσας πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, ἀνέγνωσεν ἀμετάβλητον τὸ ὄγδοον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐλληνιστὶ και λατινιστὶ, ὅπως ἐξεφωνήθη ὑπ' αὐτῆς, ἄνευ τῆς μεταγενεστέρως προσθήκης τοῦ λατινικοῦ *Filioque*³³. Οὕτω, μεταξὺ ἄλλων, ἐτόνισε χαρακτηριστικῶς: «Ἐπιθυμοῦμεν νὰ ὁμολογήσωμεν μὲ ὄλην τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς ἡμῶν και μὲ ὄλην τὴν καρδίαν ἡμῶν τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως, ἣτις διευτυπώθη πρὸ δέκα ἐξ αἰώνων ὑπὸ τῆς πρώτης Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, και νὰ τὴν ἐκφράσωμεν διὰ τῶν τόσον γνωστῶν ὄρων. Ἐπιθυμοῦμεν νὰ τὴν ὁμολογήσωμεν και πάλιν ὅπως διευτυπώθη τότε: «Πιστεύομεν... εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον και ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ και Υἱῷ συμπροσκυνούμενον και συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν)... Τὴν πίστιν ταύτην τῶν Ἀποστόλων και τῶν Πατέρων, τὴν ὁποίαν ἡ Σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 381 ὁμολόγησε πανηγυρικῶς και ὥρισε νὰ ὁμολογῆται, ἐπιθυμοῦμεν και ἡμεῖς — συνηγμένοι ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ταύτῃ βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Πέτρου, ἐν πνευματικῇ ἐνότητι μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν, τῶν τελούντων

33. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἡ «Καθολικὴ» τῆς 16 και τῆς 23.6.1981 (σ. 1) ἐποιήσατο τὴν διαφωτιστικὴν διὰ τοὺς ἀμνήτους και πολυσήμαντον διασάφισιν, ὅτι «ὁ Πάπας ἀπάγγειλε στὴν ἐλληνικὴ μόνον τὸ παραπάνω τμήμα (8 ἄρθρον), και ὄχι ὀλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως. Ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἔγινε μέσα στὴν ὀμιλία τοῦ Πάπα, δηλ. ἡ Α. Ἁγιότης δὲν ἀπάγγειλε τὸ «Πιστεύω» στὰ ἐλληνικὰ κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν στὴ θέσιν τοῦ λατινικοῦ «Credo», ὅπως ἔγραψε ἀπὸ παραδρομὴ ὁ ἐλληνικὸς τύπος... Ἡ ἔκφραση «και ἐκ τοῦ Υἱοῦ» δὲν ἀπαλείφθηκε ἀπὸ τὸ «Πιστεύω» (Credo) τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, προσθήκη ποὺ ἔγινε στὴ Δύση ἤδη ἀπὸ τὴν Γ' Σύνοδο τοῦ Toledo τῆς Ἰσπανίας τὸ 589. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς 7 Ἰουνίου στὴ βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Πέτρου τὸ «Credo» ἀπαγγέλθηκε στὴ λατινικῇ, ὅπως συνήθως, μὲ τὸ *Filioque*».

τὴν ἐόρτιον λειτουργίαν ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Κωνσταντινουπόλει— νὰ ὁμολογήσωμεν τὸ Σύμβολον τὸ 1981 ἐν τῇ καθαρότητι καὶ τῇ δυνάμει, διὰ τῶν ὁποίων ἡ σεβασμία ἐκείνη Σύνοδος τὸ ὁμολόγησε καὶ ὥρισε πρὸ δέκα ἑξ αἰώνων νὰ ὁμολογῆται ἔκτοτε». Καὶ ἐν τῷ μηνύματι αὐτοῦ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Δημήτριον Α' ἀπὸ 4 Ἰουνίου 1981 ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἐνκαιρίᾳ τοῦ συνοδικοῦ ἰωβηλαίου ὁ Πάπας ἐπαναλαμβάνει ἀμετάβλητον καὶ ἀνευ τοῦ *Filioque* τὸ ὄγδοον ἄρθρον τοῦ Συμβόλου, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς «ἔξοχον ἔκφρασιν τῆς κοινωρίας τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ πίστει», καὶ συνεχίζει. «Τὰ Σύμβολα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἐκφράζουσι κατὰ τρόπον ἀναλλοίωτον τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἡ διδασκαλία τῆς Α' Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἀκόμη καὶ πάντοτε ἔκφρασις τῆς μοναδικῆς κοινῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Χριστιανισμοῦ»³⁴.

Ἀναμφιβόλως πρόκειται περὶ ἐντυπωσιακῶν καὶ εὐοίωνων δηλώσεων καὶ γεγονότων, εἰ καὶ ἀσαφῶν καὶ ἀορίστων. Ὅθεν ὀφείλομεν νὰ ἀναμείνωμεν τὴν διευκρίνησιν καὶ ἀποσαφήνισιν αὐτῶν διὰ τε τῶν ἀρμοδίων καὶ ἀθθεντικῶν ὀργάνων τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦ διεξαγομένου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ μά-

34. Ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω παπικὰ κείμενα, μετὰ τῆς γενομένης ἐν τῷ ναῷ κατὰ τὸν ἐσπερινὸν τῆς Πεντηκοστῆς ὁμιλίας τοῦ ὀρθοδόξου ἀντιπροσώπου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μητροπολίτου Τραπεζοῦλεως Δαμασκηνοῦ, ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῷ «*Osservatore Romano*» τῆς 16 Ἰουνίου 1981, σ. 1 καὶ 5-8. («Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 254 καὶ 255. Τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας τοῦ Τραπεζοῦλεως Δαμασκηνοῦ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς σήμερον μίαν μεγάλην ἀποστολήν: νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐνότητα τῆς διηρημένης Χριστιανοσύνης. Ζῶντες σήμερον τὴν τραγῳδίαν τῆς διαιρέσεως καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ τὴν θεραπεύσωμεν, καλούμεθα ἰδιαιτέρως, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1600ῆς ἐπετείου ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει, νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως τῆς Συνόδου αὐτῆς, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὸ θεμέλιον τοῦ οἰκουμενικοῦ διαλόγου διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος. Τὸ ἔτος τοῦτο θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἴσως δι' ὅλας τὰς Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας μία ἐπείγουσα πρόσκλησις, ὅπως ἐλέγξουν ἀπὸ κοινοῦ, διὰ τῶν διμερῶν καὶ πολυμερῶν διαλόγων, κατὰ πόσον ὑποχρεοῦνται ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς πίστεως αὐτῶν, ὅπως ἀποκαταστήσουν τὴν ἐνότητα ἢ ὄχι. Ἡ πρόσκλησις καὶ πρόκλησις αὕτη ἰσχύει ἰδιαιτέρως δι' ἐκείνας τὰς Ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι ἐγείρουν τὴν ἀξίωσιν δι' ἑαυτάς, ὅτι συνεχίζουν τὴν μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Αὗται ὀφείλουσι νὰ ἀναζητήσουν καὶ ἀναγνωρίσουν ὡς Ἐκκλησίας, ἐν πλήρει ἐννοίᾳ τῆς λέξεως («Ἐκκλησία»), ἐκτὸς τῶν ἰδίων ἑαυτῶν κανονικῶν ὀρίων, πρὸς τὰ ὁποῖα ταυτίζουσι τὴν μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν, βεβαίως ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, ἤτοι Ἐκκλησίας πρὸς τὰς ὁποίας θὰ εἶναι κεκλημένοι εἰς εὐχαριστιακὴν κοινωρίαν... («Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ ὁμολογήσωμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον»).

λιστα τοῦ θεολογικοῦ ὀρθοδοξο-ρωμαιοκαθολικοῦ διαλόγου, ἵνα ἐκτιμήσωμεν ὀρθῶς τὴν βαθυτέραν ἔννοιαν καὶ ἔκτασιν τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν λόγων τοῦ Πάπα, ἀφορῶντες καὶ εἰς τὴν συνέχειαν ἣν θὰ δώσῃ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν αὐτοῦ ταύτην ἡ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης. Καθ' ὅσον, ἂν ὄντως ἐπιθυμῇ ὁ Πάπας νὰ ὁμολογήσῃ μετὰ τῆς ἑαυτοῦ Ἐκκλησίας (τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως καὶ πάλιν, ὅπως διευτυπώθη τότε πρὸ δέκα ἑξ αἰώνων ὑπὸ τῆς Α' Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τῶν τόσον γνωστῶν ὄρων), δέον κατὰ λογικὴν συνέπειαν νὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ ὁ ὑπὸ τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐξοβελισμὸς τοῦ *Filioque* ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου τῆς πίστεως καὶ ἡ ἐπιστροφή τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας εἰς τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων Πατέρων, ἰδιαίτατα τῶν ἀνατολικῶν, καὶ εἰδικῶς τοῦ συγκεκριλαιώσαντος καὶ ἐκφράσαντος ἐπιτυχῶς ταύτην ἅγιον Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἣν διακρατεῖ καὶ προβάλλει ὡς βάσιν συμφωνίας ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. Διότι τότε θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συμφωνία ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διδασκαλίας τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἣτις δέον (νὰ εἶναι πάντοτε ἡ ἔκφρασις τῆς μοναδικῆς κοινῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Χριστιανισμοῦ). Ἐὰν ὅμως δὲν προχωρήσῃ ἡ Ῥωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐκ τῶν λόγων εἰς τὰ ἔργα, τότε θὰ πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἱστορικῆς ἀναφορᾶς τοῦ Πάπα, ἐξιστορήσαντος ἐν τῷ κηρύγματί του τὸ δογματικὸν ἔργον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἐπαναλαβόντος αὐταῖς λέξεσι τὸ κείμενον τοῦ ἱεροῦ Συμβόλου, καθὼς τὸ διετύπωσεν ἡ Σύνοδος³⁵. Τούτων οὕτως ἐχόντων, δὲν ἀπομένει εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους ἄλλο τι, εἰμὴ νὰ εὐχῶνται καὶ ἀναμένωσι νέαν τιὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου χειρονομίαν τοῦ Πάπα, περισσότερον συγκεκριμένην καὶ θετικὴν, ἱκανὴν νὰ ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου τὸ σοβαρὸν σχισματοποιὸν στοιχεῖον καὶ ἐμπόδιον τῆς συμφωνίας τῶν διῤυσταμένων *Filioque*.

IV

Διὰ τῶν ἄχρι τοῦδε εἰρημένων ἐπειράθημεν νὰ παρουσιάσωμεν συντόμως καὶ ἀτελῶς τὸ πρῶτον καὶ κυριώτερον ἔργον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τὸ δογμα-

35. Βλ. καὶ Β. Φ ε ι δ ᾶ, Ὁρθοδοξία καὶ Ῥωμαιοκαθολικισμὸς χωρὶς ὑστεροβουλία, ἄρθρον ἐν ἐφημερίδι («Καθημερινή») τῆς 19.6.1981, σ. 1: «Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές, ἂν ἡ χωρὶς «ὑστεροβουλία» πρωτοβουλία τοῦ Πάπα, πὸν ἀνακοινώθηγε μὲ παπικὴ ἐπιστολὴ καὶ στοὺς ἐπισκόπους τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ σταθερὴ ἀπόφασις γιὰ τὴν ἐπιστροφήν στοὺς γνήσιο Σύμβολο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἂν ἡ ἀπάλειψις τῆς προσθήκης τοῦ *Filioque* συνδέεται μὲ τὴν ἐγκατάλειψιν καὶ τῆς ἀντίστοιχης δογματικῆς διδασκαλίας ἢ μὲ μόνον τὴν ἐορταστικὴν ἐπέτειο τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου».

τικόν. Ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν νῦν τὸ δεύτερον, τὸ κανονικόν — διοικητικὸν ἔργον αὐτῆς. Ὡς γνωστὸν αὕτη, μετὰ τὴν κανονικὴν πλήρωσιν τῶν θρόνων Κωνσταντινουπόλεως, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, προέβη εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν ἐπὶ τὰ ἱερῶν κανόνων³⁶, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὸν δεύτερον, τὸν τρίτον, τὸν ἕκτον καὶ τὸν ἕβδομον. Καὶ διὰ μὲν τοῦ δευτέρου κανόνος αὐτῆς ἀπηγόρευσε πᾶσαν ὑπερόριον ἀντικανονικὴν ἐπέμβασιν εἰς ξένας ἐκκλησιαστικὰς διοικήσεις, ἐκάστη τῶν ὁποίων εἶναι ἀρμοδία καὶ κυρία νὰ ρυθμίζῃ τὰ καθ' ἑαυτήν· διὰ δὲ τοῦ τρίτου κανόνος ἀπέδωκεν εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τὰ δεύτερα («προεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπον, διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ῥώμην») ἐν δὲ τῷ ἕκτῳ κανόνι παρέχεται ἡ ἔννοια τοῦ αἵρετικοῦ καὶ ὀρίζεται τὸ ἀρμοδίον σῶμα, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου μόνον ἐπιτρέπεται («ἐνίστασθαι τὰς κατηγορίας») καὶ τέλος ὁ ἕβδομος κανὼν καθορίζει τὸν τρόπον τῆς παραδοχῆς τῶν ἐπιστροφόντων εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἀρχαίων αἵρετικῶν, δι' ὃ καὶ ἡ Πενθέκτη Σύνοδος περιέλαβε τὸν κανόνα τοῦτον ἐν τῷ 95 κανόνι αὐτῆς. Ἐκ τούτων θεμελιώδη σημασίαν κέκτηται ἀναντιρρήτως ὁ τρίτος κανὼν, περὶ τοῦ ὁποίου ἡ Πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ἐπιστολῇ γράφει, ὅτι («ἡ ἀπόφασις τῆς Β' ἐν Κωνσταντινουπόλει Οἰκουμενικῆς Συνόδου διὰ τὸν Θρόνον τοῦτον τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἦτο ἀπλῆ τιμητικὴ τις φιλοφρονησις ἢ διάκρισις προβαδίσματος· ἀλλ' ἦτο ἀναγνώρισις τῆς ἤδη ἐν τῇ ἐκκλησιολογικῇ λειτουργίᾳ βιουμένης ἐν τῇ Ἀνατολῇ, καὶ μέχρι τῆς σήμερον συνεχιζομένης, πάντοτε δὲ ἐν συναφείᾳ καὶ κοινωνίᾳ πρὸς τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ ὑφισταμένης, ἱεραρχικῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἐκαλεῖτο εἰς προσφορὰν μαρτυρίας καὶ διακονίας καὶ κοινωνίας («... ταῖς χρεῖαις τῶν ἀγίων») (Ῥωμ. 12, 13), «εἰς οἰκοδομὴν τοῦ ὅλου σώματος τοῦ Χριστοῦ») (Ἐφεσ. 4, 12). Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Πόλεως ταύτης, διὰ τοῦ τρίτου τούτου κανόνος τῆς ἀγίας ταύτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ διὰ τοῦ ὑπ' αὐτῆς ἐπιβληθέντος εἰς αὐτὸν χρέους πρὸς διακονίαν κύρους, ἐκαλεῖτο ἐφεξῆς εἰς τὴν ἀνάληψιν ὀρισμένων πρωτοβουλιῶν καὶ εὐθυνῶν, οὐχὶ αὐτοβούλων, ἀλλ' ἐκ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ κανόνος ἀπορρυσσῶν, ἵνα ἀποβαίνῃ, ὡς καὶ ὄντως ἀπέβη, παράγων ρυθμιστικὸς ἐν τῇ ἐπιβολῇ καὶ παγιάσει τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως... Τῷ πνεύματι τῶν θεσπισάντων τὸν κανόνα τοῦτον θεοφόρων Πατέρων στοιχοῦσα ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρὸς τὸ ἀγιώτατον καὶ ὑπατον τῆς Ἐκκλησίας συμφέρον ἀποβλέπουσα, ἤσκησε

36. PG 137, 309 ἐξ.

και ἐνήργησε, κατὰ καιρούς, τὸ εἰς αὐτὴν ὑπὸ τῆς Οἰκουμενικῆς ταύτης Συνόδου ἀνατεθὲν ἱερὸν χρέος ἐκκλησιαστικῆς διακονίας, οὐδαμῶς δὲ πρόκειται ἵνα ἀποστῇ τῆς συνεχίσεως καταβολῆς τῆς διακονίας ταύτης, ἐν τῷ πλαισίῳ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς πάντοτε τοῦ πνεύματος τῶν ὑπὸ τῆς ἁγίας Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου θεσπισθέντων»³⁷.

Αὕτη εἶναι ἡ ἀθθεντικὴ καὶ ὑπεύθυνος ἐρμηγεία καὶ ἔννοια τοῦ τρίτου κανόνος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου περὶ τῶν «προσβείων» τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς θέσεως καὶ τῶν προνομίων αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἐβίωσε καὶ ἐφήρμοσε ταῦτα διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι σήμερον ὁ κανονικὸς φορεὺς τῆς διακονίας ταύτης, τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, τὸ ὅποσον ὀφείλει βεβαίως νὰ συνεχίσῃ αὐτὴν πιστῶς καὶ ἀταλαντεύτως καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, κατ' ἐπιταγὴν τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων Β' (κανὼν 3), Δ' (κανὼν 28) καὶ Πενθέκτης (κανὼν 36)³⁸, καὶ πάντοτε ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἔκπαλαι ἰσχύοντος ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ δημοκρατικοῦ συνοδικοῦ συστήματος, τοῦ κορυφωμένου εἰς τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους. Καθ' ὅσον αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ἀπετέλεσαν τὴν τελείαν ἔκφρασιν τοῦ ἐπικρατοῦντος ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ πνεύματος τῆς συνοδικότητος, καὶ ὡς τοιαῦται ἀπέβησαν ἡ ὑψίστη διοικητικὴ, νομοθετικὴ, δικαστικὴ καὶ διδασκτικὴ ἀρχὴ καὶ ἀθθεντία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ δημοκρατικοῦ καὶ οὐχὶ μοναρχικοῦ πολιτεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἰδίως δὲ χρησιμεύουσιν αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ὡς τὸ ὑπέρτατον ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον τῆς διατυπώσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐπιβολῆς πανταχοῦ καὶ πάντοτε τῆς κοινῆς καὶ ὁμοιομόρφου Παραδόσεως αὐτῆς, ἔτι δὲ τοῦ καθορισμοῦ τῆς θείας λατρείας, τῶν ἡθῶν, τῆς οργανώσεως καὶ τοῦ πολιτεύματος καθ' ὅλον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πρὸ πάντων τῆς καταπολεμήσεως τῶν διαφορῶν αἱρέσεων καὶ τῆς διαφυλάξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, τῆς ἐδραζομένης ἐπὶ τῆς δογματικῆς ἐνότητος. Λόγω δὲ τῆς ἀναγωγῆς τῆς πρώτης ἀρχῆς αὐτῶν εἰς τὴν Ἀποστολικὴν Σύνοδον (Πράξ. 15,6 ἐξ.) θεωρήθησαν ἔκπαλαι αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ὡς ἀποτελοῦσαι θεσμὸν ἀποστολικόν, μετὰ θείου κύρους ἀποφαινόμεναι κυρίως ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῆς πίστεως ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐξέφραζον καὶ οἱ μετέχοντες αὐτῶν ἱεροὶ Πατέρες διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ «ἔδοξε τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ καὶ ἡμῖν» (Πράξ. 15, 28), μιμούμενοι οὕτω τὸ παράδειγμα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.

37. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 254, σ. 13-14.

38. Παρ' Ἱω. Καρμίρη, τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Ι², σ. 132, 176 καὶ 232.

Ειδικότερον μεγίστη εἶναι ἡ σπουδαιότης τῶν περὶ ὧν πρόκειται ἐνταῦθα δύο πρώτων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, αἴτινες, μετὰ τῶν ἐπακολουθησασῶν ἐτέρων πέντε Οἰκουμενικῶν Συνόδων βεβαίως, «θεοπνεύστως ἀπεφθέξαντο», δογματίσασαι ὑπὸ τὴν ἐπίπνοιαν καὶ ἐπιστασίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ οὕτω μετὰ θείου κύρους διετύπωσαν ἀθθεντικούς ὅρους πίστεως ἀλαθήτους καὶ ἀμετακινήτους καὶ αἰώνιον καὶ ἀπόλυτον κῶρος κεκτημένους καὶ ὑποχρεωτικούς διὰ πάντας τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς πάντων τῶν αἰώνων. «Πᾶν γὰρ ὅ,τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἁγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις πράττηται, τοῦτο πρὸς τὴν θείαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν», καθὼς εἶπεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος³⁹.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐνδείκνυται ἡ ἀναβίωσις καὶ ἐπαναλειτουργία τοῦ ὑψίστου ὑπηρεσίας προσενεγκόντος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἡρωμένην καὶ ἀδιαίρετον Ἐκκλησίαν θεσμοῦ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς καθαρότητος καὶ τῆς ἐνότητος τῆς δογματικῆς πίστεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας δύναται νὰ ἐδράζηται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐνότης, ἡ ἀπορρέουσα ἐκ τῆς ἐνότητος τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀυτόνητον δὲ ὅτι ἡ ἀναβίωσις καὶ συνέχισις τοῦ θεσμοῦ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, — ἧς τὴν ἀπαρχὴν ἀποτελεῖ ἡ συντελουμένη μεθοδικὴ προεργασία ὑπὸ τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς προπαρασκευῆς τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδοξίας ἐν τῷ ἐν Γενεύῃ Διορθοδόξῳ Κέντρῳ τοῦ Οἰκουμηνικοῦ Πατριαρχείου⁴⁰, — ἐπιβάλλεται ὅπως πραγματοποιηθῇ διὰ προσαρμογῆς αὐτοῦ εἰς τὰς συγχρόνους ἐκκλησιαστικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας καὶ διὰ καταλ-

39. Παρ' Εὐσεβίῳ, Βίος Κωνσταντίνου 3, 20. PG 20, 1080.

40. Κατὰ τὸν ῥουμῆνον ὀρθόδοξον θεολόγον I o n B r i a, («ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ζῆ, ἀπὸ εἰκοσαετίας ἤδη, μίαν περίοδον ἐντόνου συνοδικῆς δραστηριότητος, ὅπως δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἐξετάζων τὰς διαδοχικὰς φάσεις τὰς ὁποίας διήρνησεν ἡ διαδικασία προπαρασκευῆς τῆς Πανορθόδοξου Συνόδου. Παρ' ὅλον, πράγματι, ὅτι ἡ ἡμερομηνία συγκλήσεως τῆς Συνόδου αὐτῆς δὲν ἔχει εἰσέτι καθορισθῆ, αὐτὴ αὕτη ἡ διαδικασία ἢ ὁποία ἀκολουθεῖται, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀναπόσπαστον πλέον μέρος τῆς μελλούσης Συνόδου. Διότι, ἔστω καὶ ἂν τὰ συγκεκριμένα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθησαν μέχρι τοῦδε, τεθοῦν πρὸς στιγμὴν κατὰ μέρος, γεγονός παραμένει ὅτι ἡ ἐνίσχυσις καὶ ἐμβάθυνσις τῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν τοπικῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (ἐπομένως τῆς συνοδικότητος ἐν γένει) συνιστᾷ ἐν δεδομένῳ ἐξαιρετικῶς θετικὸν καὶ ἐνθαρρυντικὸν διὰ τὸ μέλλον. Ὑπενθυμίζω ἐπίσης, ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν ἐργασιῶν, τὰς ὁποίας αἱ τοπικαὶ Ἐκκλησίαι ἀνέλαβον ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἡμερησίας διατάξεως τῆς Συνόδου, ἔχουν ἤδη φθάσει εἰς τὴν Γραμματεῖαν καὶ ἀπεστάλησαν ἐκ νέου εἰς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας...») («Ἐπίσκεψις» 12 (1981) ἀριθ. 246, σ. 8).

λήλου ἀναδιοργανώσεως αὐτοῦ, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς καταλλαγῆς καὶ τῆς ἐπαπενώσεως τῆς διηρημένης Ἐκκλησίας, ἣτις οὕτω θὰ δυναθῇ (καὶ κηρύξῃ ἐκ νέου ἀδιαίρετως τὸ «Πιστεύω» τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦτο διευτυπώθη ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς ἀδιαίρετον Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ), καὶ μάλιστα ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὧν τὴν μνήμην ἐπιτελεῖ γεραίρουσα ἡ Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὸ ἀγόμενον τοῦτο συνοδικὸν ἱωβηλαῖον.